

kelte aktstykker synes som helhed at have været relativt uproblematisk. En enkelt opgørelse med originaltitel: »Würtzer austzug --« er dog ført af to hænder med tilføjede anmærkninger af mindst fire hænder. De fleste hænder kan imidlertid identificeres; større problemer rejser den indbyrdes datering i opgørelsen, som udgiveren dog vil henføre til efteråret 1537 med anmærkninger fra 1538, men næppe senere end januar 1539.

Det endelige sigte er imidlertid den skemaudgave af kronens gæld, som fremlægges i Memo 1987-3 og 4 ordnet efter kreditorerne og fordelt på henholdsvis Kielesromslaget og i Danmark. Delingen repræsenterer tilnærmelsesvis kategorierne udenlandsk (+ slesvig-holstensk) og indenlandsk (÷ Sønderjylland) gæld. Alle beløb i skemaet for Kielesromslag er omregnet i lybske mark (dog undtagen beløb i dansk mønt, der ofte vil være underlødige krigsmønt). En forkortelsesliste over de regnskaber og registre, der er benyttet i skemaerne, findes i Memo-3 s. 6-11. I skemaerne er hver kreditorpost opført under et løbe-nr. i 6 cifre, hvoraf de to første angiver senest mulige stiftelsesår, de to midterste angiver gælds-brevets art, og ciffer 5-6 er løbe-nr. i den kilde, brevet er hentet fra (Memo-3 s. 13-15). Skemaet angiver rente, hovedstol, stiftelses- og indløsnings-tidspunkt og er – som sagt – alfabetiseret efter kreditor.

Indledningen i Memo-3 giver tillige en god oversigt over gældstyperne (s. 15-29) ledsaget af nyttige beregninger på nogle af lånene, bl.a. et par af fyrstelåne, hvis fortolkning ikke er umiddelbart indlysende. Vurderingen af kildematerialet til at belyse omfanget af kronens gæld må falde positivt ud. Det er faktisk samtidens eget grundlag til at opgøre kronens og hertugdømmernes langfristede gæld. Den kortfri-

stede gæld lader sig vanskeligere registrere, men kan heller ikke tilmåles nogen større betydning i den samlede undersøgelse. Mindre sikkert vil det kunne dokumenteres, at der ikke kunne være lakuner i oplysningerne om den langfristede gæld i Danmark. Lån udstedt imod »pant og borgen« må dog antages at fremgå i lensbreve og tegnelser eller kancelliregistranter, og udgiveren har utvivlsomt ret i sin formodning, at den danske adel traditionelt har forlangt og også fået sikkerhed i jordegods, så der er næppe fare for, at større dele af den langfristede gæld i Danmark skulle være smuttet uden om det overleverede kildemateriale.

Allerede i datiden var det en kompliceret sag at få overblik over statens gældsforhold efter Grevefejden. Senere tiders arkivomordninger har dog skabt mere klarhed i sammenligning med de oprindelige arkiveringer, mener udgiveren. Med Søren Balles to skemaoversigter er emnet i alt fald blevet lettere tilgængeligt, end det var tidligere. Ligevel let bliver det nok aldrig.

Poul Enemark

Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken (1537-1559), Studier i den danske reformationskirke 1.* (Akademisk Forlag, 1987). 246 s., 175,- kr. – Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560), Studier i den danske reformationskirke 2.* (Akademisk Forlag, 1987). 452 s., 350,- kr. – Martin Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark.* (Akademisk Forlag, 1987). 217 s., 148,- kr.

Under læsningen af Martin Schwarz Laustens to studier i den danske reformationskirke får man en underlig fornemmelse af, at man sidder med de to

første trin i en tretrinsraket. Bogen om »Christian d. 3. og kirken (1537-1559)« er klart nok tænkt som løfteraket for det egentlige værk, en biografi af Peder Palladius, men af denne har vi kun fået den ene halvdel i form af bogen »Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)«, ikke den anden halvdel, der skulle give en fremstilling af hele Peder Palladius' teologi.

Denne fornemmelse af, at værket i virkeligheden blot er en torso af en stort anlagt Palladius-biografi, vanskeliggør i nogen grad en retfærdig vurdering af de to foreliggende bind. Som de står nu, kan det imidlertid ikke undgås, at de – hver på sin måde – ikke helt lever op til ens forventninger.

Martin Schwarz Lausten har som bekendt tidligere beskæftiget sig med Christian den 3., idet han foretog en undersøgelse af den vigtigste side af kongens udenrigspolitik i disputatsen »Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559« (1977). Bogen slog unægtelig skår i billedet af »den fromme konge«, idet den konkluderede, at kongen efter fredsslutningen med kejseren i Speyer i 1544 »lader de religiøse og konfessionelle hensyn vige til fordel for de mål af territorialpolitisk, økonomisk, sikkerhedspolitisk og dynastipolitisk art, han forfølger« (s. 319). Christian den 3. viser passivitet over for de tyske protestantiske fyrsters vanskeligheder, ja foretager direkte kejservenlige handlinger, som vel nærmest må karakteriseres som forræderi over for den protestantiske sag.

På den baggrund forventer man i Martin Schwarz Laustens nye bog om Christian den 3. en tilsvarende undersøgelse af kongens indenrigske kirkepolitik. Vil kongens lutherske fromhed nu folde sig ud i fuldt flor på dette felt, eller er der også her andre mål, for hvilke de religiøse hensyn må vige? Med

sådanne spørgsmål på læben skuffes man imidlertid.

Den problemstilling, Martin Schwarz Lausten anlægger, er ikke Christian den 3.s kirkepolitik i relation til hans politik som sådan, men derimod kongens kirkepolitiske praksis i forhold til hans protestantiske teori, dels naturligvis den lutherske to-regimente-lære, men også den melanchthonske fyrsteopfattelse. Det giver afgjort nogle beklagelige begrænsninger i bogen. Martin Schwarz Lausten har simpelthen set bort fra så mange forhold af økonomisk og indenrigspolitisk art, at hans bog hverken giver en retfærdig bedømmelse eller en for læseren tilfredsstillende forståelse af, hvorfor Christian den 3. førte den kirkepolitik, han gjorde.

Bogens begrænsninger kan, som antydet, forklares med, at den i virkeligheden blot er optakten til, eller den nødvendige baggrund for, Palladius-biografien. Som sådan står den da også ganske nydeligt, og dens fremstilling af Christian den 3.s kirkestyre er afgjort solid og værdifuld. Man kan vel ikke sige, at bogens hovedresultat kommer som nogen større overraskelse; men det underbygges i hvert fald her sikkert og uomstødeligt, at Christian den 3. i sin kirkepolitik gik langt ud over de beføjelser, Luther tildelte den verdslie magt – nøjagtig ligesom alle de andre protestantiske landsfyrster gjorde det. Når kongen kunne gøre dette tilsyneladende uden større skrupler, hænger det sammen med, at han delte Melanchthons opfattelse af den kristne fyrste som ansvarlig for *både* kirke og stat, som »vogter af begge lovens tavler«, med de gammeltestamentlige præstekonger som forbillede. Det samme gjorde – stort set – Bugenhagen, Palladius og de andre ledende skikkelser i den danske reformationskirke (der behandles selvstændigt i kap. III: »Teolo-

gernes syn på forholdet mellem verdslig øvrighed og kirke«).

Christians eget syn på den verdslige øvrigheds forhold til kirken, der allerede skimtes bag hans gennemførelse som hertug af reformationen i Haderslev amt og Tørning len i slutningen af 1520'erne, træder klart frem i forbindelse med kroningshøjtidelighederne i 1537 og gennemsyrrer Reformationens vigtigste lovgivningsarbejde, Kirkeordinansen af 1537/39 (som det vises i kap. II: »Kirkestyret i teori og praksis«). Kirkeordinansen er opstillet ud fra den selvfølgelig forudsætning, at kongen som øverste verdslige øvrighed også har myndighed på det gejstlige område, og i talrige enkeltheder ses den kongelige indgriben. Og så overholdt kongen i sin praksis endda ofte ikke Kirkeordinansens bestemmelser, hvor de trods alt åbnede for en vis kirkelig selvbestemmelse. Det var f.eks., som Martin Schwarz Lausten skriver, »udtryk for realitetssans«, når stiftslensmanden i Ribe umiddelbart efter biskop Hans Tausens død forespurgte kongen, om »kgl. majestæt vil forskikke en anden udi hans sted, eller om der skal ske valg efter Ordinansens lydelse eller ej« (s. 79). Biskopperne (superintendenterne) blev de facto kongeligt udnævnte embedsmænd, og kongen udøvede enten direkte eller indirekte – via stiftslensmændene – en betydelig indflydelse på deres stiftsstyre. Man fik hverken den øverste superintendent, som omtales i udkastet til Kirkeordinansen, eller nogen synodalforfatning for den danske kirke, skønt de væsentligste momenter til en sådan faktisk er til stede i Kirkeordinansen. Begge dele stred mod kongens planer; han ønskede at bevare det overordnede kirkestyre for sig selv.

Eftersom kongen, Bugenhagen og de ledende danske teologer delte syn på kongens forhold til kirken, var samar-

bejdet mellem kongen og kirkens ledere udmærket. Dette vises i det store og spændende kapitel IV om »Kongens »politi« og kirkens disciplin«, der handler om de to øvrighedsmagters fælles indsats for folkets religiøse og moralske opdragelse. Her kunne kongemagtens ønsker om at styrke og centralisere statsstyret gå hånd i hånd med kirkens ønsker om at opdrage folket i luthersk ånd og udrydde alle katolske levn – men stadigvæk med kongen som den øverste ansvarlige. Kapitlet når vidt omkring i sin behandling af kongens og kirkens samarbejde om samfundsmoralske spørgsmål: den overhåndtagende luksus ved bryllupper, barselsfester og barnedåb, katolske traditioners sejlivethed omkring f.eks. kirkegangskoner, åger- og rentetagningsproblemet, besættelse og trolddom, utugt og ihjelligelse af børn osv. Foruden den statslige lovgivning mod og teologernes skriftlige udsagn om disse forskellige samfundsonder behandles den eksplicit kirkelige side af sagen i et særligt afsnit om kirketugt og bandlysning (hvor man bl.a. får Schwarz Laustens overraskende afsløring af, at Hans Tausens betænkning om bandlysning fra 1557 i vidt omfang bygger på Calvins *Institutio*).

Mere alvorlige uoverensstemmelser mellem konge og kirke kommer næsten kun frem på et enkelt punkt: det økonomiske. Der lyder, fra Bugenhagen og fra de danske superintendenter, stadigt gentagne beklagelser over kirkens dårlige økonomi, og på trods af forskellige tiltag, Klemmebrevene 1555 osv., nåede man aldrig nogen tilfredsstillende ordening. Dette punkt berøres kun lige i »Christian d. 3. og kirken (1537-1559)«, men får til gengæld en fyldig behandling i »Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)« – et meget karakteristisk eksempel på, hvordan denne bog i almindelighed giver meget mere, end titlen lover. Overalt, hvor Pe-

der Palladius er indblandet i et eller andet, får vi en udførlig redegørelse for det historiske forløb, ofte med opridsning af baggrund og forudsætninger, udblik til den tyske protestantisme osv. Som eksempler på særligt omfattende redegørelser af generelt tilsnit kan fremhæves afsnittene om reformations-tidens bispesynoder (s. 103-124), Jan Laski-sagen (s. 206-224), universitetets genoprettelse og undervisningen ved det (s. 225-242), forhandlingerne med kannikerne fra København, Roskilde og Lund (s. 272-291), reformationen på Island (s. 313-333) og striden mellem Danmark og Pommern om den gejstlige overhøjhed over Rügen (s. 333-377). Især til det sidstnævnte afsnit, men også til flere andre, har Martin Schwarz Lausten fremdraget og brugt hidtil ukendt eller uudnyttet kildemateriale i Rigsarkivet og i tyske arkiver.

Hovedsagen i bogen er dog naturligvis Peder Palladius. Udgivelsen af hans skrifter, først de danske skrifter ved Lis Jacobsen i begyndelsen af dette århundrede, så de hidtil utrykte latinske skrifter ved Martin Schwarz Lausten og Niels Jørgen Green-Pedersen i 1968, har allerede forlængst frembragt kildematerialet til en biografi. Det er da også udførlige gennemgange af disse skrifter, der udgør grundstammen i bogen, og Martin Schwarz Lausten har gjort et stort arbejde for at opspore eventuelle kilder til de enkelte Palladius-skrifter. Schwarz Lausten disponerer sin bog i fire store dele, der behandler Peder Palladius som henholdsvis biskop (i kap. IV, kaldet »Praktisk-kirkeligt arbejde«), »Kgl. rådgiver i teologiske og kirkelige anliggender« (kap. V), »Professor ved Københavns Universitet« (kap. VI) og »Tilsynsmand over de »omliggende« lande« (kap. VII). I alle fire kapitler behandles foruden Peder Palladius' skriftlige udsagn også hans praksis. Som eksempel kan nævnes ka-

pitel IV, der omtaler først Palladius' katekisme-, bibel- og prædikenarbejder – anskuet ikke under en teologisk, men en praktisk-kirkelig synsvinkel – og derpå hans deltagelse i og skrifter vedrørende alle en biskops andre gøremål i stiftsstyret: deltagelse i bispesynoder og landemoder, afholdelse af visitatser, tilsyn med skolevæsen og fattigforsorg osv.

Selv om bogen om Palladius som sagt giver mere end titlen lover i retning af almindelig reformationshistorie, kan det ikke nægtes, at den ikke helt opfylder ens forventninger til en biografi. Det ligger vel i biografens natur, at den så vidt muligt skal behandle alt, hvad den biograferede person har gjort og skrevet; men det er naturligvis ikke ensbetydende med, at alt er lige vigtigt og fortjener lige udstrakt omtale. I Martin Schwarz Laustens bog kunne man godt have ønsket sig, at forfatteren havde anlagt en *problemstilling*, der kunne have givet en lidt skarpere styring gennem de palladianske skrifter og aktiviteter, og sikkert dermed en lidt skarpere profilering af personen Palladius og hans kristendomsopfattelse. Med sine udførlige, ofte mere refererende end egentligt analyserende, gennemgange af alt, stort og småt, skidt og kanel, vedrørende Palladius giver Martin Schwarz Lausten snarere en håndbog i dennes liv og skrifter end en egentlig biografi. Dette er selvfølgelig ingen ulykke, det forhøjer tværtimod bogens brugsværdi; men det er lidt synd, at læseren skal sidde med fornemmelsen af en noget langtrukken bog, når både stof og hovedperson, både reformationstidens problemstillinger og Peder Palladius' rolle i dem, ellers er så spændende og vedkommende, som tilfældet er her.

De her fremførte kritiske bemærkninger er som indledningsvis antydnet muligvis ikke helt retfærdige, og de skal

da heller ikke stå som konklusion på omtalen af de to bøger, der repræsenterer en kæmpe arbejdsindsats og uden tvivl vil komme til at stå som et væsentligt og for fremtidig forskning uomgængeligt bidrag til den videnskabelige litteratur om den danske reformations historie.

Omtrent samtidig med udgivelsen af de to videnskabelige afhandlinger har Martin Schwarz Lausten udsendt en populær fremstilling af den danske reformations historie, »Reformationen i Danmark«. En del af stoffet – og også en del af formuleringerne – genkender man fra bogen om Christian den 3. og kirken, men da de to bøger henvender sig til forskellige læserkredse, kan man næppe mobilisere nogen større forargelse over denne form for genbrug.

Bogen starter med et helt kapitel kaldet »Reformationens forudsætninger« (s. 9-32), men dette bringer dog læseren lige ind midt i begivenhederne, med Christian den 2. og Luther. Netop fordi bogen ifølge forordet skulle kunne læses »uden større kirkehistoriske og teologiske forudsætninger«, forekommer det anmelderen, at dette er at gøre alt for lidt ud af den senmiddelalderlige baggrund for Reformationen. Det var i orden, hvis læseren hen ad vejen fik den nødvendige baggrund for forståelsen af de forhold, der fortælles om, men det sker ikke. Det er tværtimod næsten som om forfatteren tror, at han faktisk *har* skrevet et indledende afsnit om de kirkelige forhold i senmiddelalderen. I forbindelse med omtalen af de paragraffer i Frederik den 1.s håndfæstning, der drejer sig om appellation til Rom og de kirkelige embeders besættelse med indenlandske mænd, hedder det f.eks. uden videre forklaring: »Hermed ville man standse det

uværdige kurtisanvæsen og de mange skandaleprocesser i Rom« (s. 29). En historiker ved naturligvis godt, hvad der refereres til, men gør den almindelige læser også det?

Redegørelsen for selve reformationsforløbet er bevidst gjort forholdsvis kortfattet, idet hovedvægten er lagt på de reformatoriske ideer og deres gennemførelse i praksis i det danske samfund. Dette er ikke noget dårligt valg, idet Reformationen jo trods alt først og fremmest er interessant på grund af sin *betydning*.

Der gives virkelig gode redegørelser for centrale tanker og problemfelter i den danske reformation, f.eks. i et afsnit som dét om »Religiøse og sociale tanker hos de evangeliske prædikanter« (s. 70-87) og i kapitlerne 4 og 5 om henholdsvis den nye tro (s. 152-177) og forholdet mellem kirke og samfund (s. 178-201).

Som et stykke forskningsformidling er bogen – der bygger på fem dobbeltforelæsninger ved Folkeuniversitetet i København i forbindelse med reformationsjubilæet i efteråret 1986 – vellykket. Der er tale om en velskrevet og letlæst bog med mange fine – ofte morsomme – kildecitater. Bortset fra den manglende redegørelse for den senmiddelalderlige baggrund kommer bogen hele vejen rundt, og der er et godt afsnit med kilde- og litteraturhenvisninger til hvert enkelt kapitel. Specialisten kunne måske nok have ønsket sig lidt mere sprængstof, en ny synsvinkel eller nogle andre synspunkter end de gængse og traditionelle; men den almindelige læser får, hvad der loves: en introduktion til og populær oversigt over den danske reformations historie, der i henseende til både det formidlingsmæssige og det faglige er af høj standard.

Per Ingesman